

**Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Νομικής**

ΚΟΥΣΙΑΠΠΑ Π. ΜΑΙΡΗ

A.M. 1340200300563

Αρ. τηλεφώνου: 6978752488

**ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΖΩΗΣ**

CONSTITUTIONAL PROTECTION OF FAMILY LIFE

ΜΑΘΗΜΑ : ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

**ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ : ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Γ. ΑΝΔΡΕΑΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΟΜΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΕΚΠΑ**

ΜΑΙΟΣ 2008

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	4
2. ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ..	6
2.1 ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΡΥΘΜΙΣΗ	6
2.2 Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ	7
2.3 ΦΟΡΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΔΕΚΤΕΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	10
2.4 ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ - ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΓΙΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	11
2.4.1 ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ	11
2.4.2 ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	12
2.5 ΣΧΕΣΕΙΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΟΥΣ ΚΟΛΠΟΥΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	13
2.5.1 ΣΧΕΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΣΥΖΥΓΩΝ	13
2.5.2 ΣΧΕΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΓΟΝΕΩΝ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΩΝ	14
2.6 ΣΧΕΣΗ ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ ..	15
3. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ	17
3.1 ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ	17
3.1.1 ΑΜΕΣΕΣ ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ	17
3.1.2 ΕΜΜΕΣΕΣ ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ	19
3.2 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ ...	20
3.3 ΑΡΘΡΟ 16Σ-ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ	21
4. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ	22
5. ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ - ΣΥΜΦΩΝΟ ΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ	24
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	27
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	29
ΔΗΜΜΑΤΑ	31
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	32

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η σύγχρονη εποχή χαρακτηρίζεται από θεσμικούς μετασχηματισμούς που επηρέασαν έντονα την οικογενειακή ζωή. Οι μεταβολές αυτές δεν άφησαν ανεπηρέαστο τον Συνταγματικό νομοθέτη, ο οποίος ανταποκρινόμενος στις κοινωνικές μεταβολές συνέβαλε στην ομαλή ένταξη τους στην Ελληνική κοινωνία, προστατεύοντας και στηρίζοντας με αυτό τον τρόπο το θεσμό της οικογένειας.

Το ίδιο το Σύνταγμα (9 παρ.1 εδ.β'Σ) θέτει όρια, προσβλέποντας στο απαραβίαστο της «οικογενειακής ζωής», από την κρατική εξουσία αλλά και την ιδιωτική εξουσία, παραχωρώντας στα μέλη των οικογενειών, ατομικές ελευθερίες και εγγυήσεις θεσμών.

Κάθε άτομο μπορεί να επιλέξει ελεύθερα κατά πόσον επιθυμεί να ιδρύσει οικογένεια (21 παρ.1Σ).

Η οικογένεια έχει κοινωνικοποιητική λειτουργία με σκοπό τη συντήρηση και προαγωγή του Έθνους όπως ρητά αναφέρεται στο Σύνταγμα.

Έλληνες αλλά και αλλοδαποί είναι φορείς των δικαιωμάτων που απορρέουν από τη συνταγματική προστασία της οικογένειας και αποδέκτες τους το δημόσιο, νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου αλλά και ιδιώτες. Το Σύνταγμα προστατεύει τα μέλη της οικογένειας από παραβιάσεις των θεμελιωδών τους δικαιωμάτων από «εξωοικογενειακούς φορείς» αλλά ταυτόχρονα και από συγκρούσεις που προκαλούνται «ενδοοικογενειακά» είτε στη σχέση μεταξύ των συζύγων είτε στη σχέση γονέων-τέκνων.

Τέλος, διαφαίνεται μια προσπάθεια «φιλελευθεροποίησης» του θεσμού της οικογένειας με την αποδοχή και πιθανή νομιμοποίηση του «Συμφώνου ελεύθερης συμβίωσης».

Η παρούσα εργασία αποβλέπει στην παρουσίαση των σχετικών συνταγματικών διατάξεων, των σχετικών δικαιωμάτων και της εννοιολογικής οριοθέτησης των

σχέσεων που ανακύπτουν. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι περιορισμοί (κρατικοί και ιδιωτικοί) που τίθενται στην οικογενειακή ζωή. Η εργασία κλείνει με τις συμπερασματικές παρατηρήσεις.

2. ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

2.1 ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΡΥΘΜΙΣΗ

Ως οικογένεια νοείται κατά το Σύνταγμα η κοινότητα γονέων και τέκνων, φυσικών ή υιοθετημένων, ανεξάρτητα αν αυτά είναι γεννημένα μέσα σε γάμο ή χωρίς γάμο, δηλαδή η οικογένεια υπό στενή έννοια ή πυρηνική οικογένεια.¹

Ο Έλληνας συνταγματικός νομοθέτης προστατεύει τον γάμο και την οικογένεια (άρθρο 21 παρ. 1 Σ).

Οι ακόλουθες περιπτώσεις δεν εντάσσονται εννοιολογικά στην «οικογένεια»:

1. Όταν στα πλαίσια ενός γάμου δεν υπάρχουν παιδιά τότε η σχέση αυτή δεν αποτελεί οικογένεια αφού ο γάμος προστατεύεται αυτοτελώς από το Σύνταγμα.
2. Δεν αποτελούν οικογένεια επιπλέον και όσοι συμβιώνουν ελεύθερα (εκτός γάμου) και χωρίς τέκνα, με την πεποίθηση ότι δεν επιθυμούν την υπαγωγή της σχέσης τους σε νομικές δεσμεύσεις και συνεπώς θα ήταν άδικο να απολαμβάνουν της προστασίας του άρθρου 21 παρ.1 Σ.

Στην παρούσα εργασία, το επίμαχο υπό εξέταση ζήτημα είναι η προστασία και η προαγωγή των ατομικών ελευθεριών των ατόμων στο πλαίσιο του θεσμού της οικογένειας έναντι της κρατικής και ιδιωτικής εξουσίας.

Ο Έλληνας συνταγματικός νομοθέτης επεμβαίνει βάσει των «εγγυήσεων θεσμών» του άρθρου 21 παρ.1 Σ με κανόνες είτε αναγκαστικού είτε ενδοτικού δικαίου, χρησιμοποιώντας ως επί το πλείστον έννοιες αόριστες, παρέχοντας έτσι στα μέλη της οικογένειας ένα είδος αυτονομίας με εναλλακτικές μορφές επίλυσης των οικογενειακών διαφορών.

¹Χρυσόγονος Χ. Κώστας, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαίματα, 2^η Έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002, σελ.501επ.

2.2 Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ

Οι θεσμοί αποτελούν μερικότερες σχέσεις «ιδιωτικές» και «δημόσιες», μέσα στο πλαίσιο της κεντρικής-γενικής σχέσης κράτους-πολιτών. Η οικογένεια αποτελεί μια ειδικότερη σχέση, δηλαδή ένα θεσμό ιδιωτικής προέλευσης, στην οποία η είσοδος του ανθρώπου δεν είναι υποχρεωτική αφού έχει δικαίωμα επιλογής. Ο όρος οικογένεια υποδηλώνει την πρωταρχική κοινωνική ομάδα, που ο δεσμός των μελών της συνυφάνεται με βιολογικό γεγονός: σεξουαλική σχέση ή τεκνοποιία². Με την είσοδο του σε κάθε θεσμό, ο άνθρωπος χάνει τη δυνατότητα να ασκεί τα δικαιώματά του με τον ίδιο τρόπο μέσα στην κυριαρχική σχέση κράτους-πολίτη και στη μερικότερη σχέση του θεσμού. Τα δικαιώματα που ασκούνται μέσα από τους θεσμούς, θεσμοποιούνται, δηλαδή μεταβάλλονται.

Η θεσμική εγγύηση της οικογένειας έχει διπλό περιεχόμενο, θετικό και αρνητικό. Όσον αφορά το θετικό περιεχόμενο του θεσμού, ο νομοθέτης οφείλει να παρέχει τις απαραίτητες εγγυήσεις για την προστασία και ενίσχυση της οικογένειας (π.χ. 1485-1504 ΑΚ). Το αρνητικό περιεχόμενο εμφανίζεται με την συνταγματική απαγόρευση οποιασδήποτε επιβολής δυσμενούς συνέπειας στα άτομα που συνάπτουν γάμο ή δημιουργούν οικογένεια³ καθώς και με την απαγόρευση παρεμπόδισης όλων των μελών της οικογένειας να αναγνωρισθούν νομικά ως τέτοια και να αναπτύξουν συμπεριφορά και επικοινωνία που είναι σύμφυτη με τον θεσμό του γάμου.

Στη σημερινή εποχή, που χαρακτηρίζεται από την κρίση του παραδοσιακού προτύπου της οικογένειας, το Σύνταγμα αποτελεί το τελευταίο προπύργιο προστασίας της οικογένειας απέναντι σε κάθε αθέμιτη παρέμβαση

² Δεληγιάννης, Ι, Οικογενειακό Δίκαιο, Εισαγωγή/Σύσταση Γάμου, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1986, σελ.21επ.

³ Παράδειγμα απαγόρευσης των δυσμενών εννόμων συνεπειών είναι η απαγόρευση δυσμενέστερης μεταχείρισης των εγγάμων έναντι των αγάμων ως προς την υπαγωγή στο φόρο.

και περιορισμό δικαιωμάτων έναντι της κρατικής αλλά και ιδιωτικής εξουσίας.

Ο θεσμός της οικογένειας ως «θεμέλιο συντήρησης και προαγωγής του έθνους» αναλύεται στους τρεις όρους της ρήτηρας στην διάταξη 21παρ.1Σ.⁴ Αρχικά με τον όρο «θεμέλιο», τον χώρο της βασικής κοινωνικοποίησης, δηλαδή μια κοινότητα συμβίωσης γονέα και παιδιού. Με τον όρο «συντήρηση», τις υλικές προϋποθέσεις της βασικής κοινωνικοποίησης, δηλαδή την εξασφάλιση των στοιχειωδών αναγκών του παιδιού με βάση την ανθρώπινη αξία του. Τέλος με τον όρο «προαγωγή», την κατάλληλη μετάδοση των κοινωνικών γνώσεων και αξιών για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού (ανατροφή του παιδιού). Εφόσον οι τρεις αυτοί όροι δεν πληρούνται, τότε δεν συγκροτείται οικογένεια.

Η διάταξη 21παρ.1Σ με τη ρητή αναφορά της στο «Έθνος», δεν αποκλείει την προστασία ελεύθερης δημιουργίας και συμμετοχής σε οικογένεια αλλοεθνών.⁵

Με την ανεξάρτητη προστασία που παρέχει το Σύνταγμα στη μητρότητα και την παιδική ηλικία προστατεύεται μέσω αυτών έμμεσα και η οικογένεια αλλοεθνών. Επιπλέον συμπληρωματική προστασία παρέχεται στην οικογένεια αλλοεθνών που κατοικούν σε κράτος-μέλος της Σύμβασης, στην προκειμένη περίπτωση, στην Ελλάδα, με το άρθρο 12 της ΕΣΔΑ που έχει υπερνομοθετική ισχύ.⁶

Ο Έλληνας νομοθέτης χρησιμοποιώντας στο Σύνταγμα, άρθρο 5 παρ.1, τον όρο ζωή δεν αναφέρεται στο βιολογικό χαρακτήρα του όρου αλλά στον κοινωνικό. Κατ'επέκταση προστατευόμενο από το Σύνταγμα αγαθό είναι η ζωή ως κοινωνικό αγαθό.

⁴Βιδάλης Κ. Τάκης, Η Συνταγματική Διάσταση της Εξουσίας στο Γάμο και στην Οικογένεια-Ατομικές Ελευθερίες και Θεσμικοί Μετασχηματισμοί, Εκδόσεις Σάκουλα Αθήνα- Κομοτηνή, 1996,σελ.100επ.

⁵ Οι οικογένειες αλλοεθνών προστατεύονται πλήρως με την διάταξη 9παρ.1Σ στην οποία δεν υπάρχει ο περιορισμός του «Έθνους».

⁶ Η υπερνομοθετική ισχύς του άρθρου 12 της ΕΣΔΑ βασίζεται στο άρθρο 28 της εν λόγω συνθήκης.

Η ιδιωτική ζωή του ανθρώπου αποτελεί μέρος της κοινωνικής ζωής του και περιλαμβάνει κάθε ιδιωτική δραστηριότητα του.

Η ατομική και η οικογενειακή ζωή αποτελούν τις δύο εκφάνσεις της ιδιωτικής ζωής. Βάσει της προστασίας της ιδιωτικής ζωής του ανθρώπου από το Σύνταγμα, ο άνθρωπος προστατεύεται τόσο ως άτομο αλλά και ως μέλος της οικογένειάς του.

Το περιεχόμενο του όρου της ιδιωτικής ζωής περιλαμβάνει στοιχεία της προσωπικότητας του ανθρώπου όπως τις συνήθειες του, τις προτιμήσεις του, και τα στοιχεία του χαρακτήρα του. Έτσι η προστασία της ιδιωτικής ζωής του ανθρώπου συνδέεται άμεσα και με την συνταγματικά προστατευόμενη προσωπικότητά του άρθρο 5 παρ.1Σ. Επιπλέον η προστασία της ιδιωτικής ζωής του ατόμου περιλαμβάνει και τις σχέσεις που αναπτύσσονται τόσο στο οικογενειακό αλλά και το φιλικό περιβάλλον του ανθρώπου. Τέλος ιδιαίτερο μέρος της ιδιωτικής ζωής του ανθρώπου αποτελεί και η σεξουαλική του ζωή, η οποία προστατεύεται με ξεχωριστό άρθρο από το Σύνταγμα (9,1 εδ.β.Σ). Σχετικές διατάξεις του Συντάγματος που αφορούν στην προστασία της οικογένειας είναι η κατοχύρωση της ισότητας (4 παρ.1Σ), αποκλείοντας την άνιση μεταχείριση των φύλων στην οικογένεια, η διασφάλιση της ισονομίας των φύλων (4 παρ.2 Σ) και η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (13 παρ.1Σ) δηλαδή ελεύθερη επιλογή θρησκείας από τα μέλη της οικογένειας⁷.

⁷ Μεταβολή δόγματος από το σύζυγο δεν αποτελεί λόγο κλονισμού του γάμου.

2.3 ΦΟΡΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΔΕΚΤΕΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Φορείς των δικαιωμάτων που απορρέουν από την συνταγματική προστασία της οικογένειας, είναι αποκλειστικά φυσικά πρόσωπα, ημεδαποί και αλλοδαποί.

Το γεγονός ότι περιλαμβάνονται και αλλοδαποί εκ πρώτης όψεως δείχνει να αντίκειται στη, συνταγματική διάταξη (21παρ.1Σ,) η οποία αναφέρεται ρητά στη «συντήρηση και προαγωγή του Έθνους», αλλά με μια δεύτερη ανάγνωση γίνεται δεκτό, με δεδομένο ότι αφού διακρίσεις μεταξύ Ελλήνων και αλλοδαπών δεν είναι επιτρεπτές.

Η μη συμπλήρωση ορισμένης ηλικίας (18 χρονών) αποτελεί κώλυμα σύναψης γάμου και κατ'επέκταση δημιουργίας οικογένειας, με το σκεπτικό ότι η ίδρυση οικογένειας απαιτεί πνευματική και σωματική ωριμότητα που στερούνται οι ανήλικοι. Η άποψη αυτή και η αποδοχή της, θα οδηγούσε στο να στερηθούν της προστασίας που τους παρέχεται από το Σύνταγμα οικογένειες στις οποίες οι γονείς έχουν ηλικία μικρότερη των 18 ετών και παράλληλα θα περιορίζονταν οι κοινωνικές παροχές προς την οικογένεια και τα μέλη της. Ο περιορισμός των φορέων του δικαιώματος για ίδρυση οικογένειας βάσει της ηλικίας τους δεν φαίνεται να είναι ορθός και δίκαιος.⁸

Εν αντιθέσει όμως της ισότητας που επιβάλλεται στην παροχή προστασίας σε κάθε οικογένεια, η συνταγματική επιταγή για προστασία της παιδικής ηλικίας επιβάλλει την θέσπιση κατώτατου ορίου ηλικίας για την έγκυρη σύναψη γάμου και δημιουργία οικογένειας.

Αποδέκτες των συνταγματικών δικαιωμάτων που αφορούν στη δημιουργία και συμμετοχή σε οικογένεια είναι το κράτος, τα δημόσια νομικά πρόσωπα αλλά και ιδιώτες.

⁸Χρυσόγονος Χ. Κώστας, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαίματα, 2^η Έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002,σελ.511 επ.

Στο άρθρο 21παρ.1Σ υπάρχει ρητή αναφορά όχι μόνο για ελευθερία της οικογένειας από τις παρεμβάσεις της κρατικής εξουσίας αλλά και για την υποχρέωση της τελευταίας να παρέχει την απαραίτητη προστασία στην οικογένεια (θετικό περιεχόμενο). Παράλληλα προστασία παρέχεται στα μέλη της οικογένειας και σε περιπτώσεις επέμβασης ξένων ιδιωτών στην οικογενειακή σφαίρα. Η ελευθερία σύναψης συμβάσεων μεταξύ ιδιωτών και μελών μιας οικογένειας πρέπει να υποχωρεί μπροστά στο δικαίωμα δημιουργίας οικογένειας. Νομικά εμπόδια από συμβάσεις που δεν θα διασφάλιζαν το θεσμό της οικογένειας θα δυσχέραιναν περισσότερο σήμερα, εξαιτίας των κοινωνικών συνθηκών, τη δημιουργία οικογένειας. Έλληνες αλλά και αλλοδαποί είναι φορείς των δικαιωμάτων που απορρέουν από την συνταγματική προστασία της οικογένειας και αποδέκτες τους το δημόσιο, νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου αλλά και ιδιώτες. Το Σύνταγμα προστατεύει τα μέλη της οικογένειας από παραβιάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων από «εξωοικογενειακούς φορείς» αλλά ταυτόχρονα και από συγκρούσεις που προκαλούνται «ενδοοικογενειακά» είτε στη σχέση μεταξύ των συζύγων είτε στη σχέση γονέων-τέκνων.

2.4 ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ - ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΓΙΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

2.4.1 ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ

Η δημιουργία και συμμετοχή σε οικογένεια αποτελεί δικαίωμα και αντικείμενο ατομικής ελευθερίας υπέρ του ατόμου και κατά της κρατικής εξουσίας. Οικογένεια νοείται χωρίς οποιαδήποτε παρέμβαση του

νομοθέτη, ο οποίος υποχρεούται να απέχει από οποιαδήποτε παρενόχληση ή παρεμπόδιση στην ελευθερία δημιουργίας οικογένειας. Το δικαίωμα αυτό απορρέει από την ειδικότερη διάταξη του άρθρου 21παρ.1 και όχι από το άρθρο 5Σ. Το άρθρο 21παρ.1Σ διασφαλίζει την ανεμπόδιστη δημιουργία της κοινότητας της οικογένειας αναπτύσσοντας τα υποκειμενικά όρια της ελευθερίας ίδρυσης της οικογένειας.

2.4.2 ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Ο Συνταγματικός νομοθέτης με το άρθρο 21 παρ.1 Σ θεμελιώνει επιπλέον και ένα κοινωνικό δικαίωμα. Υποχρεώνει το κράτος να παρέχει εκτός από την προστασία και την ενίσχυση του θεσμού της οικογένειας και υλικές παροχές-βοήθεια. Το «κοινωνικό κεκτημένο» του κοινωνικού δικαιώματος που θεμελιώνεται από το αρ.21 παρ.1 Σ προστατεύει το θεσμό της οικογένειας. Στο κοινωνικό δικαίωμα για προστασία της οικογένειας περιλαμβάνεται η ευνοϊκότερη μεταχείριση της μητέρας ως προς τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης, του πατέρα και της μητέρας ως προς το ύψος της χορηγούμενης σύνταξης και συνταξιοδότηση των μελών της οικογένειας του θανόντος συνταξιούχου υπό τις νόμιμες προϋποθέσεις.⁹ Διευκολύνσεις και επιπλέον παροχές για τις μητέρες υπάρχουν και σε διατάξεις του εργατικού δικαίου, όπως άδεια κυήσεως και μειωμένο ωράριο εργασίας.

Οι παροχές του κράτους στο πρόσωπο των γονέων στα πλαίσια του κοινωνικού δικαιώματος για προστασία της οικογένειας δεν είναι απόλυτες και δύναται να μεταβάλλονται και να τροποποιούνται μέσα στο πλαίσιο των γενικότερων θεσμικών αλλαγών.

⁹ Άρθρα 3παρ.1,11,12,13, παρ.2, 24 παρ.1,6 και 7,30 παρ.1 ν.2084/1992.

Το κοινωνικό δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο άρθρο 21παρ.1Σ έχει και κανονιστικό περιεχόμενο το οποίο υποχρεώνει τη Διοίκηση, όταν της παραχωρείται από τον νόμο διακριτική ευχέρεια, να χρησιμοποιεί δικά της μέσα για την προστασία της οικογένειας. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση χορήγησης ή παράτασης ισχύος άδειας παραμονής αλλοδαπού στην Ελλάδα, εάν ο αλλοδαπός έχει οικογένεια στη χώρα μας και ο σύνδεσμός του με την οικογένεια του δεν πρέπει να διασπαστεί.¹⁰

Μια ακόμα δυνατότητα που παρέχεται από το άρθρο 21παρ.1Σ είναι ότι μπορεί να παράσχει έρεισμα για το νομοθετικό περιορισμό άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων. Παράδειγμα ενός τέτοιου περιορισμού, είναι η ευνοϊκότερη νομοθετική μεταχείριση ατόμων με αυξημένα οικογενειακά βάρη και υποχρεώσεις χωρίς ωστόσο εξαιτίας αυτού να παραβιάζεται η συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή της ισότητας.

Τέλος το άρθρο 21παρ.1Σ όπως όλα τα άλλα κοινωνικά δικαιώματα μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία των κοινών νόμων.

2.5 ΣΧΕΣΕΙΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΟΥΣ ΚΟΛΠΟΥΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

2.5.1 ΣΧΕΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΣΥΖΥΓΩΝ

Παλαιότερα, η οργάνωση της οικογένειας ήταν βασισμένη στην υπεροχή του αντρικού φύλου. Ο άνδρας, σύζυγος και πατέρας, είχε κυρίαρχη θέση στο πλαίσιο μιας ιδιωτικής εξουσιαστικής σχέσης. Με

¹⁰ Πρβλ. ΕΔΔΑ 21.6.1988, Α 138, Berrehab κατά Ολλανδίας.

την αναμόρφωση των κοινωνικών δεδομένων και τη συνεχή κοινωνική εξέλιξη, δημιουργήθηκε η ανάγκη αναδιάπλασης του θεσμού του γάμου σύμφωνα με την αρχή της ισότητας, με κύριο σκοπό την «δημοκρατικοποίηση» του θεσμού της οικογένειας. Η σταδιακή καταξίωση της γυναίκας σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με το παραδοσιακό πρότυπο συζύγου και μητέρας. Η σύγχρονη καθιέρωση της ισότητας των δύο φύλων, στις οικογενειακές σχέσεις, άλλαξε τους όρους εκδήλωσης αυτής της ιδιωτικής εξουσίας, χωρίς να την διαγράψει από κοινωνικό και νομικό φαινόμενο.

Από το 1975 και την αναθεώρηση του Συντάγματος προστατεύεται η αρχή της ισότητας των δύο φύλων.¹¹ Η διάταξη 4παρ.2Σ, κατοχυρώνει την εξομοίωση ανδρών και γυναικών παραχωρώντας τους όμοια δικαιώματα και υποχρεώσεις. Η ισότητα των δύο φύλων, η ισονομία ανδρών και γυναικών ισχύει και στην αντιμετώπιση των οικογενειακών σχέσεων από την έννομη τάξη.¹²

2.5.2 ΣΧΕΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΓΟΝΕΩΝ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΩΝ

Εκτός από τη μεταβολή στον ρόλο της μητέρας στην σύγχρονη οικογένεια επιτακτική κρίθηκε η ανάγκη μεταβολής και του ρόλου του παιδιού στα πλαίσια της σύγχρονης οικογένειας, παρόλο που στην προκειμένη περίπτωση δεν υπάρχει νομική ισότητα των υποκειμένων (γονέας-παιδί). Το παιδί έπρεπε να πάψει να βρίσκεται κάτω από την απόλυτη εξουσία του πατέρα, να αποκτήσει δική του αυτόνομη υπόσταση και να αποτελέσει ανεξάρτητο υποκείμενο δικαιωμάτων. Σήμερα η «πατρική εξουσία», αντικαταστάθηκε από τη

¹¹ Άρθρο 4 παρ.2 Σ (1975), «Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις.»

¹² Η εξουσία μεταξύ των συζύγων έχει ήδη πάψει να αναγνωρίζεται από την ελληνική έννομη τάξη από την θέσπιση του ν.1329/1983 («Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός των διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν στο Οικογενειακό Δίκαιο.»).

«γονική μέριμνα»¹³, αφού εξαλείφθηκε η σημασία της διάκρισης του φύλου των γονέων.

Η γονική εξουσία αναγνωρίζεται από την έννομη τάξη και καλύπτεται από τη συνταγματική προστασία του απαραβιάστου της οικογενειακής ζωής, χωρίς να υπόκειται σε κανένα άλλο δημόσιο έλεγχο. Κύριος σκοπός της είναι η αρτιότερη κοινωνικοποίηση του παιδιού. Το παιδί σταδιακά απαγκιστρώνεται από την εξουσία του γονέα, η οποία αναφέρεται χαρακτηριστικά με τον όρο «λειτουργήμα», μέχρι την ενηλικίωσή του, οπότε ο γονέας δεν έχει καμία εξουσία πάνω στο παιδί. Η γονική μέριμνα είναι δικαίωμα των γονέων αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και υποχρέωσή τους απέναντι στο παιδί τους.

Με τις κοινωνικές αλλαγές που επέρχονται με ραγδαίους ρυθμούς σήμερα, σκοπός του νομοθέτη υπήρξε η εξασφάλιση μιας ισορροπίας μεταξύ του κοινωνικού σκοπού και αποτελεσματικής λειτουργίας του θεσμού της οικογένειας και της παροχής δυνατότητας αυτοκαθορισμού των μελών της οικογένειας. Παρέχεται τέλος πλήρης προστασία στα «αδύναμα» μέλη της οικογένειας από τυχόν παραβιάσεις και αυθαιρεσίες του «ισχυρού» φύλου (σύζυγος-πατέρας) που παραβιάζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου καθώς δίδεται ιδιαίτερη φροντίδα από το κράτος για τον περιορισμό των συγκρούσεων στον οικογενειακό χώρο που εμφανίζονται σε δύο επίπεδα σχέσεων, τόσο στις σχέσεις μεταξύ των συζύγων αλλά και στις σχέσεις γονέων και τέκνων.

2.6 ΣΧΕΣΗ ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ

Η διάταξη 9παρ.1 κατοχυρώνει το απαραβίαστο της ιδιωτικής και της οικογενειακής ζωής. Ιδιωτική και

¹³ βλ. άρθρο 1510ΑΚ με τίτλο «Γονική Μέριμνα».

οικογενειακή ζωή αντιτίθενται στην σφαίρα του δημόσιου βίου του ατόμου. Ιδιωτική και οικογενειακή ζωή δεν είναι όμως έννοιες ταυτόσημες. Ιδιωτικότητα μπορεί να χαρακτηριστεί η «απομόνωση» ενός μεμονωμένου ατόμου σ' αντίθεση με την οικογενειακή ζωή η οποία χαρακτηρίζεται ως η «απομόνωση» μιας σχέσης περισσοτέρων συμβιούντων προσώπων.¹⁴

Η διασφάλιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων αποτελεί «κρατική υπόθεση», αφού τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών, προστατεύονται από το Σύνταγμα τόσο έναντι της κρατικής αλλά και κάθε άλλου είδους εξουσία (εξωκρατικές δυνάμεις¹⁵), άρθρο 25 παρ.1 Σ. Κύριος σκοπός των συνταγματικά προστατευόμενων δικαιωμάτων αποτελεί η προστασία και εξασφάλιση της ελευθερίας των ανθρώπων, παράλληλα όμως, προστατεύεται και η ανθρώπινη υπόσταση καθώς και κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα.

Τα συνταγματικά δικαιώματα βρίσκουν σήμερα εφαρμογή εκτός από τη γενική σχέση κράτους-πολιτών και σε άλλες ειδικότερες έννομες σχέσεις ή θεσμούς δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου (ζήτημα θεσμικής εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων). Μια τέτοια εφαρμογή των συνταγματικά προστατευόμενων δικαιωμάτων στα πλαίσια του ιδιωτικού δικαίου αποτελεί και η εφαρμογή τους στα πλαίσια της οικογένειας. Η οικογένεια δηλαδή αποτελεί ένα μερικότερο χώρο στον οποίο είναι δυνατή η επιβολή περιορισμών των δικαιωμάτων που έχει ένας συγκεκριμένος αριθμός φορέων. Η οικογένεια ως ειδική σχέση δεν αφορά όλους τους ανθρώπους αλλά μόνο αυτούς που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του θεσμού αυτού όντας μέλη μιας οικογένειας, είναι δηλαδή μερικότερες σχέσεις. Επί πλέον έχει παροδικό χαρακτήρα και τα μέλη της μπορούν να μεταβάλλονται

¹⁴Μαυριάς Κ., Το Συνταγματικό Δικαίωμα Ιδιωτικού Βίου, Αντ. Ν Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σελ. 21επ. Το περιεχόμενο του όρου «ιδιωτικότητα» μπορεί να καλύψει τις στενότερες έννοιες της «ιδιωτικής ζωής» και της «οικογενειακής ζωής».

¹⁵ Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, Συνταγματικά Δικαιώματα Γενικό Μέρος-Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου Τόμος Γ'- Ημίτομος Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Κομοτηνή, 2005, σελ.43 επ.

3. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ

3.1 ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ

Σημαντικότερες παρεμβάσεις στην οικογενειακή ζωή γίνονται από την κρατική εξουσία. Ο συνηθέστερος λόγος που χρησιμοποιείται για την «νομιμοποίηση» αυτών των παρεμβάσεων είναι η εξυπηρέτηση του γενικότερου συμφέροντος.

3.1.1 ΑΜΕΣΕΣ ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

Η κρατική εξουσία επεμβαίνει με τρόπο άμεσο στην οικογενειακή κοινότητα αλλά και έμμεσο. Άμεση μορφή παρέμβασης της κρατικής εξουσίας στην οικογενειακή ζωή αποτελεί η περίπτωση ελέγχου και εποπτείας εκ μέρους δημοσίων οργάνων του τρόπου άσκησης της γονικής μέριμνας όταν εμφανίζονται φόβοι κακοποίησης του παιδιού καθώς και ενδείξεις αντικοινωνικής συμπεριφοράς του παιδιού. Το συνταγματικά προστατευόμενο δικαίωμα αυτονομίας της οικογένειας, περιορίζεται μπροστά στην προστασία της παιδικής ηλικίας. Προστασία της παιδικής ηλικίας δε γίνεται μόνο σε «εξωοικογενειακό» πλαίσιο αλλά ταυτόχρονα και «ενδοοικογενειακό». Έτσι γίνεται από τα αρμόδια όργανα του κράτους έλεγχος της φροντίδας που παρέχουν οι γονείς στα παιδιά τους¹⁶ χωρίς ωστόσο η κρατική αυτή ενέργεια να είναι παράνομη και να αντιβαίνει στην κατοχύρωση του απαραβιάστου της οικογενειακής ζωής. Κύρια σημασία έχει η προστασία του παιδιού ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η οικογενειακή ζωή, με αυτούς τους ελέγχους, υπόκειται σε περιορισμούς. Έτσι πρέπει να παρέχονται από το κράτος, δικαστικές εγγυήσεις

¹⁶ Δαγτόγλου (Π.Δ.), Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Τ.Α', Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σελ.344 επ. («Επιτρεπτή «είσοδος» στην κατοικία για άλλους νόμιμους λόγους (έλεγχος ορθής παροχής της γονικής μέριμνας), εκτός από τους ανακριτικούς»).

στους γονείς σε περίπτωση κατάργησης ή αφαίρεσης της γονικής μέριμνας από τους γονείς.

Άμεση επέμβαση της κρατικής εξουσίας στην οικογενειακή ζωή αποτελεί και η «ειδική σχέση εξουσίας».¹⁷ Ειδικότερα, περιορισμοί της οικογενειακής ζωής εμφανίζονται και στην περίπτωση που ένας εκ των δύο γονέων είναι φυλακισμένος και έτσι εμποδίζεται η συμβίωσή του με την σύζυγο και τα παιδιά του. Ο περιορισμός του δικαιώματος συμμετοχής στην οικογένεια στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι δυνατόν να αποκλειστεί. Πρέπει να υπάρξει στάθμιση συμφερόντων μεταξύ της συμμετοχής του φυλακισμένου στην οικογένειά του και της στοιχειώδους λειτουργίας των κρατικών θεσμών (όπως π.χ. ο επιβαλλόμενος εγκλεισμός σε φυλακή εξαιτίας παράνομης συμπεριφοράς του ατόμου). Στην περίπτωση που η φυλάκιση του ατόμου κρίνεται αναγκαία υπάρχουν τρόποι επικοινωνίας με την οικογένειά του όπως επισκεπτήρια, άδειες εξόδου μέχρι και απελευθέρωση υπό όρους.

Παρόμοια, ως άμεση επέμβαση του κράτους στην οικογενειακή ζωή, αντιμετωπίζεται και η περίπτωση απέλασης αλλοδαπού από το κράτος.¹⁸ Με την απέλαση επέρχεται πλήρης αποστέρηση των συνταγματικών δικαιωμάτων από το κράτος από το οποίο απελάθηκε ο αλλοδαπός. Έτσι δε γεννιέται ζήτημα επέμβασης του κράτους στην οικογενειακή ζωή του αλλοδαπού. Η απέλαση όμως δύναται να επηρεάσει την ατομική ή οικογενειακή ζωή του συζύγου ή των παιδιών του απελαθέντος. Η αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης θα πρέπει να έχει ως κύριο σκοπό τη διασφάλιση της οικογενειακής ζωής των άλλων μελών της οικογένειας. Περιορισμένη ελευθερία διακίνησης καθώς και δυνατότητα των άλλων μελών της οικογένειας να ακολουθήσουν το απελαθέν μέλος της οικογένειας τους

¹⁷Βιδάλης Κ. Τάκης, Η Συνταγματική Διάσταση της Εξουσίας στο Γάμο και στην Οικογένεια-Ατομικές Ελευθερίες και Θεσμικοί Μετασχηματισμοί, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Κομοτηνή, 1996, σελ. 157 επ.

¹⁸Δαγτόγλου (Π.Δ.), Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Τ.Α', Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991. «Απέλαση» κατά τον Δαγτόγλου αποτελεί η διακοπή των νομικών σχέσεων του αλλοδαπού με το κράτος και η αρνητική δυνατότητα αποκατάστασης αυτών των σχέσεων.

με έξοδα του κράτους απέλασης είναι λύσεις που μπορούν να δοθούν.

Ίδιο πρόβλημα προκύπτει και στην περίπτωση απαγόρευσης εγκατάστασης στο κράτος υποδοχής ενός μετανάστη, των υπόλοιπων μελών της οικογένειάς του. Τελευταία άμεση παρέμβαση του κράτους στην οικογενειακή ζωή αποτελεί η ποινικοποίηση των οικογενειακών συμπεριφορών. Σήμερα το Σύνταγμα δεν επιβάλλει ούτε απαγορεύει την ποινικοποίηση της μοιχείας ή οποιασδήποτε άλλης συμπεριφοράς. Ποινική δίωξη χωρίς να προσβληθεί η συνταγματικά προστατευόμενη ιδιωτική ζωή μπορεί να επέλθει αποκλειστικά με έγκληση του παθόντα. Με την άσκηση της έγκλησης από τον παθόντα, ασκεί αρνητικά την ελευθερία της οικογενειακής του ζωής καταργώντας την ιδιωτικότητα.

3.1.2 ΕΜΜΕΣΕΣ ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

Οι έμμεσες παρεμβάσεις της κρατικής εξουσίας στην οικογενειακή ζωή, εμφανίζονται με τις ρυθμίσεις στις οποίες προβαίνει. Οι ρυθμίσεις αυτές, επηρεάζουν κοινωνικά τις οικογενειακές σχέσεις.

Αρχικά στην φορολογική πολιτική διαφαίνεται μία άνιση μεταχείριση έγγαμων και άγαμων πολιτών. Κατά το Σύνταγμα, οι Έλληνες πολίτες συνεισφέρουν χωρίς διακρίσεις στα δημόσια βάρη, ανάλογα με τις δυνάμεις τους (άρθρο 4 παρ.5Σ). Όμως παρατηρείται μια απόκλιση στην πιο πάνω διάταξη με την καθιέρωση ευθύνης του ενός συζύγου για τον φόρο που αναλογεί στην περιουσία του άλλου. Η απόκλιση αυτή από την συνταγματική διάταξη προβάλλει ως αντικίνητρο δημιουργίας και συμμετοχής σε οικογένεια και βλάπτει τις εγγυήσεις του άρθρου 21 παρ.1Σ.

Όσον αφορά την κοινωνική πολιτική του κράτους παρατηρείται μεγάλη προσπάθεια εκσυγχρονισμού της παρεχόμενης στην οικογένεια στήριξης και προστασίας ειδικότερα με την εξελικτική πορεία των θεσμών του κράτους. Οι καθιέρωση θεσμών κοινωνικής πρόνοιας

κρίνεται απαραίτητη στις μέρες μας και αποτελεί συμπλήρωμα στην συνταγματική προστασία που παρέχεται στην οικογένεια. Οι κοινωνικοί θεσμοί διασφαλίζουν τον θεσμό της οικογένειας, δεν υπονομεύουν αλλά αντίθετα υποστηρίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες. Το κράτος προστατεύει την οικογένεια και παράλληλα δεσμεύεται να σεβαστεί την «ιδιωτικότητα» και την αυτονομία της οικογενειακής ζωής.

3.2 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ

Όμως η κρατική εξουσία δεν είναι η μόνη που επιβάλλει περιορισμούς στην «ιδιωτικότητα» της οικογένειας.

Η οικογενειακή ζωή είναι δυνατόν να θίγεται από την ύπαρξη μιας σχέσης ιδιωτικής επιβολής. Στην προκειμένη περίπτωση εμφανίζεται θέμα τριτενέργειας¹⁹ της ατομικής ελευθερίας της διάταξης 9 παρ.1εδ.βΣ.

Η οικογένεια, ως μόρφωμα συμβίωσης, αναγκαστικά συνάπτει σχέσεις και με άλλες μορφές διαρκούς συμβίωσης ιδίως οικονομικές, έτσι ώστε να μην απομονωθεί από την ευρύτερη οικονομική και κοινωνική ζωή. Οι σχέσεις αυτές μπορεί να θεωρηθεί ότι θίγουν την οικογενειακή «ιδιωτικότητα». Όμως, μια προσεκτικότερη μελέτη του θέματος, καταδεικνύει ότι δεν θίγει την οικογενειακή ζωή κάθε σύμβαση που συνάπτεται μεταξύ μέλους μιας οικογένειας, το οποίο ασκεί μια άλλη ατομική του ελευθερία, και τρίτου ιδιώτη. Είναι δυνατόν να υπάρξουν μικροί περιορισμοί στις

¹⁹Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, Η Συνταγματική Προστασία του Ανθρώπου από την Ιδιωτική Εξουσία (Συμβολή στο πρόβλημα της «τριτενέργειας»), Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήναι-Κομοτηνή 1981-2, σελ.151επ. «Τριτενέργεια είναι η προς τα πρόσωπα κατευθυνόμενη και κυρίως από την κρατική εξουσία πραγματοποιούμενη αμυντική νομική ενέργεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η οποία εξασφαλίζει την ακώλυτη άσκησή τους, εξαναγκάζοντας τις απειλητικές αντικοινωνικές δυνάμεις να απέχουν από κάθε προσβολή της ανθρώπινης αξίας».

οικογενειακές σχέσεις με την *in concreto* εκδήλωση κάποιας μορφής ιδιωτικής εξουσίας. Τα θεμιτά όρια του περιορισμού στις οικογενειακές σχέσεις προσδιορίζονται από τα χρηστά ήθη²⁰ και με την εφαρμογή της τριτενέργειας²¹.

3.3 ΑΡΘΡΟ 16Σ-ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ

Εκτός από τις άμεσες και έμμεσες παρεμβάσεις στην οικογενειακή ζωή από το κράτος και ιδιώτες, το Σύνταγμα με το άρθρο 16 παρ.3²² θεσπίζει ένα αναγκαστικό περιορισμό της οικογενειακής ζωής. Το Σύνταγμα επιβάλλει στους γονείς την υποχρεωτική εκπαίδευση των παιδιών τους για εννέα χρόνια, κρίνοντας ο νομοθέτης ότι η εννιάχρονη φοίτηση των παιδιών σε σχολεία βοηθά στην κοινωνικοποίηση των παιδιών καθώς και στην διάπλαση των Ελλήνων σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες.²³

²⁰ Βλ. άρθρο 178ΑΚ

²¹ Βλ. άρθρο 9 παρ.1 εδ.β' Σ

²² Άρθρο 16 παρ.3Σ: «Τα έτη της υποχρεωτικής φοίτησης δεν μπορούν να είναι λιγότερα από εννέα.»

²³ Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο άρθρο 16 παρ.2Σ.

4. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Για την εύρυθμη λειτουργία της οικογένειας, απαιτείται μια ισορροπία μεταξύ του άρθρου 21 παρ.1Σ, που παρέχει την δυνατότητα κρατικής παρέμβασης και του άρθρου 9 παρ.1 εδ.β'Σ που αποτελώντας αμυντικό δικαίωμα, θέτει φραγμό σε κάθε εξωγενή παρέμβαση στην οικογενειακή σφαίρα. Παρόλη την κοινωνικά απαιτούμενη οικογενειακή αυτονομία, εντούτοις, επειδή η οικογένεια έχει ως κύριο σκοπό της την κοινωνικοποίηση των παιδιών, που αποτελεί ένα γενικότερο κοινωνικό σκοπό, ο νομοθέτης δεν μπορεί να απέχει από κάθε δυνατότητα ρύθμισης των οικογενειακών σχέσεων.

Με το άρθρο 9 παρ.1 εδ.β'Σ ο νομοθέτης θεσπίζει κανόνες αναγκαστικού δικαίου οι οποίοι αν και διαγράφουν τις γενικά επιτρεπτές συμπεριφορές, περιέχουν ασαφείς εκφράσεις και αόριστες έννοιες παρέχοντας έτσι στα μέλη της οικογένειας μιας μορφής αυτονομία. Το αναπόφευκτο τίμημα της αυτονομίας, είναι η υπέρμετρη βαρύτητα της γνώμης και των υποκειμενικών εκτιμήσεων του δικαστή, όταν καλείται να συγκεκριμενοποιήσει το περιεχόμενο αυτών των γενικών εννοιών²⁴. Ενισχύεται έτσι η αυτοδιάθεση των ατόμων μέσα στην οικογένεια αφού κρατική παρέμβαση επέρχεται με το πρόσωπο του δικαστή μόνο σε περίπτωση που παρουσιαστεί οποιαδήποτε μορφή «παθολογίας» των οικογενειακών σχέσεων. Οι οικογενειακές διαφορές αντιμετωπίζονται σήμερα είτε με τους θεσμούς «μεσολάβησης» ή «συνδιαλλαγής» κατά τους οποίους με συνεννόηση των ενδιαφερομένων ρυθμίζεται η τυχόν διαφορά χωρίς δυσμενείς επιπτώσεις για τα μέρη, είτε με τον θεσμό του οικογενειακού δικαστηρίου που με την δημιουργία μιας νέας οικογενειακής δικαιοδοσίας, συγκεντρώνεται όλη η ύλη που αφορά στην οικογενειακή διαφορά και επιχειρείται από τον

²⁴ Βιδάλης Κ. Τάκης, Η Συνταγματική Διάσταση της Εξουσίας στο Γάμο και στην Οικογένεια-Ατομικές Ελευθερίες και Θεσμικοί Μετασχηματισμοί, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Κομοτηνή, 1996,σελ.190επ.

οικογενειακό δικαστή, υποβοηθούμενος από ομάδα εμπειρογνομόνων, η επίλυση της διαφοράς που έχει προκύψει.

Παρεμβάσεις της κρατικής εξουσίας σε περίοδο παθολογίας των οικογενειακών σχέσεων αποτελεί συνταγματικό πρόβλημα αφού μια τέτοια παρέμβαση, συνιστά παραβίαση πολλών επί μέρους ατομικών ελευθεριών με αποτέλεσμα την παραβίαση της διάταξης του άρθρου 9 παρ.1 εδ.β'Σ. Παρέχεται όμως σε κάθε μέλος της οικογένειας η δυνατότητα να ασκήσει αρνητικά το δικαίωμά στην ιδιωτικότητα βάσει της «ελεύθερης διάθεσης του αντικειμένου της δικαστικής προστασίας» καταργώντας έτσι πρόσκαιρα και σε όποιο βαθμό επιθυμεί την συνταγματική προστασία που του παραχωρείται δίνοντας έτσι την δυνατότητα στην κρατική εξουσία να παρέμβει για την προστασία του ατόμου.

5. ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ - ΣΥΜΦΩΝΟ ΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

Σήμερα, παρατηρείται μια βαθμιαία απαλλαγή του θεσμού της οικογένειας από παλαιότερα χαρακτηριστικά γνώρισμά της, που κρίνονται ως «ξεπερασμένα» αφού αντιβαίνουν στη σύγχρονη κρατούσα αντίληψη για την οικογένεια και είναι πλέον σήμερα κοινωνικά μη αποδεκτά. Την χρονική στιγμή εκπόνησης της εργασίας δεν έχει ακόμα ψηφιστεί αλλά, συζητείται νομοθετική πρωτοβουλία για την καθιέρωση του «Συμφώνου Ελεύθερης Συμβίωσης» των ετερόφυλων ζευγαριών εμφανίζεται μια μεταβολή στη νομική αντίληψη του γάμου και της οικογένειας.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αναγνωρίζει τη συμβίωση, ως μορφή ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής. Πολλές ευρωπαϊκές χώρες έχουν αναγνωρίσει νομικά την εξώγαμη συμβίωση ετερόφυλων και ομόφυλων ζευγαριών (Γαλλία, Βέλγιο, Ολλανδία, Γερμανία, Δανία, Βρετανία, Νορβηγία, Σουηδία).²⁵

Με το «Σύμφωνο Ελεύθερης Συμβίωσης», παρέχεται νομική προστασία στο ανύπαντρο ζευγάρι, με παιδιά ή χωρίς παιδιά, ως μια νέα μορφή οικογένειας. Έτσι τα ζευγάρια που συμβιώνουν ελεύθερα αν το επιθυμούν μπορούν να απολάβουν κάποια δικαιώματα που παρέχει ο συνταγματικά προστατευόμενος θεσμός του γάμου, κυρίως οικονομικής φύσεως. Με μια απλή συμβολαιογραφική πράξη τα ζευγάρια θα μπορούν να «επισημοποιούν» τη σχέση τους. Σε περίπτωση που η σχέση διαλυθεί, θα λύνεται αυτοδικαίως και το σύμφωνο. Όταν υπάρχει γάμος ή άλλο σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης των ενδιαφερομένων δεν μπορεί αυτοί να συνάψουν νέο γάμο ή σύμφωνο πριν λυθούν, αμετάκλητα, οι προηγούμενοι γάμοι και σύμφωνα.

Με τα νέα μέτρα ρυθμίζονται όλα τα κληρονομικά, περιουσιακά, ασφαλιστικά, συνταξιοδοτικά κ.ά.

²⁵ Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται σε άρθρο του Χ. Ζέβρα στην εφημερίδα «ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΟΙΑ» στις 30.9.2007.

ζητήματα που αντιμετωπίζει ένα ζευγάρι εκτός γάμου. Παιδιά που έχουν γεννηθεί στο πλαίσιο της ελεύθερης συμβίωσης, έχουν τα δικαιώματα των παιδιών εντός γάμου. Δεν δίδεται το δικαίωμα της υιοθεσίας στα ζευγάρια αυτά. Καθιερώνεται η υποχρέωση διατροφής, εάν αυτό έχει συμφωνηθεί. Σε περίπτωση θανάτου του ενός, αυτός που επιζεί έχει κληρονομικό δικαίωμα στο 1/6 αν έχει παιδιά και στο 1/3 αν υπάρχουν άλλοι συγγενείς κληρονόμοι.

Το σύμφωνο με νέες ρυθμίσεις, βαθιά κοινωνικές, μετατρέπει τις μέχρι σήμερα ελεύθερες σχέσεις συμβίωσης, σε «λιγότερο ελεύθερες» και τους πολίτες περισσότερο υπεύθυνους, αφαιρούνται όλα τα προσχήματα από όσους συζούν, προκειμένου να αναλάβουν τις υποχρεώσεις τους.²⁶ Το καθεστώς του «Συμφώνου Ελεύθερης Συμβίωσης», έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με το καθεστώς της «νόμιμης οικογένειας», δηλαδή εκείνης που προέρχεται από γάμο.

Η βασική αλλαγή που επέρχεται με το «Σύμφωνο Ελεύθερης Συμβίωσης», αφορά στην οικογένεια. Ο θεσμός της «νόμιμης οικογένειας» εμπλουτίζεται έτσι με μια νέα μορφή οικογένειας, η προστασία της οποίας βρίσκει έρεισμα και από άλλες συνταγματικές διατάξεις, κυρίως δε εκείνης του άρθρου 25 παρ. 1 Σ η οποία αναφέρεται στα δικαιώματα του ανθρώπου και ως «μέλους του κοινωνικού συνόλου». Έτσι δημιουργείται μια «νέα μορφή οικογένειας».

Σε αυτή τη «νέα μορφή οικογένειας» θα μπορούσαν να ενταχθούν και τα ομόφυλα ζευγάρια, διότι δεν έχουν, αντίθετα με τα ετερόφυλα ζευγάρια, τη δυνατότητα να σχηματίσουν «νόμιμη οικογένεια» με τη συνταγματική έννοια του όρου (εντός γάμου).²⁷ Το σύμφωνο στη σημερινή του μορφή, δεν περιλαμβάνει ρυθμίσεις για τα ομόφυλα ζευγάρια.

²⁶ Αυτή η άποψη υποστηρίζεται από τον Υπουργό Δικαιοσύνης Σ. Χατζηγάκη σε δήλωσή του στις 17.3.2008 αναφορικά με το «Σύμφωνο Ελεύθερης Συμβίωσης».

²⁷ Αυτή η γνώμη υποστηρίζεται από τον Χαράλαμπο Ανθόπουλο σε άρθρο του στην εφημερίδα «Το Έθνος».

Την αντίθεσή της στο νόμο για το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης εκφράζει η Εκκλησία της Ελλάδος. Θεωρώντας η Εκκλησία την συμβίωση, χωρίς την προηγούμενη τέλεση γάμου, ως βαρύτατο ηθικό αμάρτημα (πορνεία), την αντιμετωπίζει ως «καταστροφική βόμβα στα θεμέλια της χριστιανικής οικογένειας και όλης της ελληνικής κοινωνίας»²⁸. Παράλληλα η ηγεσία της Εκκλησίας εκφράζει την ευχή να μην καταστεί νόμος του κράτους το «Σύμφωνο Ελεύθερης Συμβίωσης» και καλεί το πλήρωμά της να υπερασπιστεί την ιερότητα του μυστηρίου του γάμου.

Στη σύγχρονη εποχή, η έννοια της οικογένειας είναι περισσότερο ανοικτή στις εξελίξεις της κοινωνικής πραγματικότητας, έτσι ώστε να μπορεί να περιλάβει και νέες «μορφές» οικογένειας που δεν βασίζονται στον γάμο. Ως προς το σημείο αυτό το άρθρο 21 παρ. 1Σ. είναι ένας «κανόνας εν λευκώ» που παραπέμπει στις κοινωνικές αντιλήψεις και τις κοινωνικές πρακτικές για την εξέλιξη των μορφών της οικογένειας.

²⁸ Χαρακτηριστικό απόσπασμα της απόφασης της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου σε συνεδρία της στις 17.3.2008 με θέμα το «Σύμφωνο Ελεύθερης Συμβίωσης» είναι το εξής: «είναι παντελώς αδύνατο η Εκκλησία να συγκατατεθεί στο διαμορφούμενο νομοσχέδιο για το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης, η εφαρμογή του οποίου υποθάλπει και νομιμοποιεί βαρύτατα ηθικά αμαρτήματα και το οποίο σε περίπτωση εφαρμογής θα αποτελέσει καταστροφική βόμβα στα θεμέλια της χριστιανικής οικογένειας και όλης της ελληνικής κοινωνίας».

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η οικογενειακή ζωή, αδιαμφισβήτητα αποτελεί το σημαντικότερο πυρήνα της κοινωνίας. Ακολουθώντας τις σύγχρονες θεσμικές μεταβολές που χαρακτηρίζουν όλες τις εξελισσόμενες κοινωνίες, η οικογένεια «αναμορφώνεται» και σαν θεσμός εκσυγχρονίζεται.

Ο Έλληνας συνταγματικός νομοθέτης, αναγνωρίζοντας τη σπουδαιότητα του οικογενειακού θεσμού, τον προστατεύει τόσο από κρατικές όσον και από ιδιωτικές παρεμβάσεις, προσβλέποντας στο «απαράβιαστο» της οικογενειακής ζωής (9 παρ.1 εδ.β' Σ).

Η προστασία και η προαγωγή των ατομικών ελευθεριών και θεμελιωδών δικαιωμάτων των μελών της οικογένειας, αποτελεί κύριο μέλημα του νομοθέτη. Φορείς των δικαιωμάτων που απορρέουν από τη συνταγματική προστασία της οικογένειας είναι Έλληνες πολίτες αλλά και αλλοδαποί, ανεξάρτητα από το αν έχουν συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας τους. Τα συνταγματικά δικαιώματα που αφορούν στην προστασία της οικογενειακής ζωής βρίσκουν αποδέκτες το κράτος, δημόσια νομικά πρόσωπα αλλά και ιδιώτες. Οικογένεια νοείται χωρίς καμία παρέμβαση από τον νομοθέτη, έτσι η ίδρυση και η συμμετοχή σε αυτήν, αποτελεί δικαίωμα του κάθε ατόμου και δε χωρεί καμία κρατική παρεμβολή.

Το Σύνταγμα (21 παρ.1Σ), υποχρεώνει το κράτος σε υλικές παροχές και έμπρακτη βοήθεια στα μέλη των οικογενειών μέσα στα πλαίσια του «κοινωνικού κεκτημένου» του κοινωνικού δικαιώματος για την προστασία της οικογένειας.

Οι σχέσεις που δημιουργούνται μέσα στην οικογένεια από τα μέλη της μεταλλάσσονται, ακολουθώντας την αναμόρφωση των κοινωνικών δεδομένων και την συνεχή κοινωνική εξέλιξη. Ισότητα και ισονομία διέπει τις σχέσεις ανάμεσα στους συζύγους και η «γονική μέριμνα» που παρέχουν οι γονείς στα παιδιά τους έχει ως κύριο σκοπό την κοινωνικοποίηση του παιδιού και την ομαλή ένταξή του στην κοινωνία. Σκοπός του

νομοθέτη είναι η επίτευξη μίας ισορροπίας μεταξύ του κοινωνικού σκοπού της οικογένειας, με την αποτελεσματική λειτουργία του θεσμού και του δικαιώματος των μελών της να αυτοκαθορίζονται και να αποτελούν εκτός από μέλη μίας οικογένειας και άτομα ανεξάρτητα που απολαμβάνουν δικαιώματα αλλά και υποχρεώσεις.

Προστατεύοντας το Σύνταγμα την ιδιωτική ζωή των ατόμων, προστατεύει και εξασφαλίζει παράλληλα την ελευθερία τους, την ανθρώπινη υπόστασή τους αλλά και κάθε είδους δραστηριότητά τους στα πλαίσια της οικογένειας αλλά και έξω από αυτήν.

Παρόλη την προστασία που απολαμβάνει η οικογενειακή ζωή από το Σύνταγμα, εντούτοις μέσα στα πλαίσια μιας ευνομούμενης κοινωνίας και για την εξυπηρέτηση του «γενικότερου συμφέροντος», παρέχεται δυνατότητα στην κρατική εξουσία (έμμεση και άμεση παρέμβαση), αλλά και σε ιδιώτες να παρεμβληθούν νόμιμα, επιβάλλοντας κάποιους περιορισμούς στην «ιδιωτικότητα» της οικογένειας.

Κλείνοντας, επιτακτική παρουσιάζεται η ανάγκη εκσυγχρονισμού του θεσμού της οικογένειας, όπως έγινε σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, έτσι ώστε να μπορεί να συμβαδίζει με τη νέα κοινωνική πραγματικότητα που θέλει τα άτομα μέλη νέων «οικογενειακών μορφωμάτων» έξω από το παραδοσιακό μοντέλο της οικογένειας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η οικογένεια αποτελεί θεμελιώδη θεσμό, στον οποίο στηρίζεται η κοινωνία μας. Ο Έλληνας Συνταγματικός νομοθέτης αναγνωρίζοντας τη σπουδαιότητα της οικογενειακής ζωής, την προστατεύει από κρατικές αλλά και ιδιωτικές παρεμβάσεις, φροντίζοντας έτσι για το απαραβίαστο της οικογενειακής ζωής. Τα άτομα, μπορούν ελεύθερα να αποφασίσουν, την ίδρυση και τη συμμετοχή σε οικογένεια, έχοντας επίσης ως κίνητρο, τις επιπλέον κοινωνικές παροχές που παρέχει το κράτος στις οικογένειες, με σκοπό την ενδυνάμωση του θεσμού της οικογένειας.

Το Σύνταγμα φροντίζει έτσι ώστε ισότητα να διέπει τις σχέσεις των συζύγων και να παρέχεται η κατάλληλη «γονική μέριμνα» στα παιδιά από τους γονείς τους.

Περιορισμοί στην «ιδιωτικότητα» της οικογενειακής ζωής μπορούν να επέλθουν από την κρατική εξουσία και από ιδιώτες, σε εξαιρετικές περιπτώσεις.

Στη σύγχρονη εποχή που χαρακτηρίζεται από συνεχείς κοινωνικές και θεσμικές μεταβολές ορθό κρίνεται και ο θεσμός της οικογένειας να «εκσυγχρονιστεί», ώστε να μπορεί να περιλάβει και άλλες «μορφές οικογένειας» που δεν βασίζονται στον γάμο, όπως γίνεται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

SUMMARY

The family is considered as a foundational notion, on which our society is based. The Greek Constitutional legislator, being aware of the significance of family life, protects it from government owned and private interventions, attending thus to the inviolability of family life. Individuals can freely decide whether or not to create a family and what the contribution will be in it. As a motive, social benefits will be provided by the government, aiming at the intensification of the institution of the family. The Constitution makes sure that equality is attended between the relations of spouses and that the suitable parental concern is provided to the children by their parents. Restrictions in the 'privacy' of the family life can befall from the government owned power and from the private individuals in exceptional cases. Today, society is characterized by its continuous transformations and so, the modernization of the notion of the family is reasonable, as in this way it is able to consist of different 'forms of a family', that are not based on marriage, something that occurs also in various European countries.

ΛΗΜΜΑΤΑ

- Θεσμοί
- Ιδιωτική Ζωή
- Σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης

THEMES

- Notions
- Private life
- Free coexistence

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

1. Νομοθεσία

1.1 Ελληνική Νομοθεσία

- Ελληνικό Σύνταγμα
- ν.1329/1983
- ν. 1505/1984 «Αναδιάρθρωση μισθολογίου προσωπικού Δημόσιας Διοίκησης και άλλες συναφείς διατάξεις».
- ν. 1591/1986
- ν.2084/1992
- ν. 2525/1997
- ν. 2470/1997 «Αναμόρφωση του μισθολογίου του προσωπικού της Δημόσιας Διοίκησης και άλλες συναφείς διατάξεις».

2. Νομολογία

2.1 Ελληνική Νομολογία

- Απόφαση 8431/98 του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Αθηνών σχετικά με το ζήτημα της συνταγματικότητας ή μη των περιορισμών που τίθενται στην καταβολή οικογενειακών παροχών και στους δύο εργαζόμενους υπαλλήλους.
- Απόφαση 1735/2006 του Αρείου Πάγου η οποία έθεσε φραγμό στην αναγνώριση των εξώγαμων συμβιώσεων, καθώς δεν επιδίκασε ψυχική οδύνη σε άτομο που δεν είχε συνάψει γάμο, αλλά απλώς συμβίωνε με τον αποβιώσαντα σύντροφό του.

B. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

1. ΒΙΒΛΙΑ

- Βιδάλης Κ. Τάκης , Η Συνταγματική Διάσταση της Εξουσίας στο Γάμο και στην Οικογένεια-Ατομικές Ελευθερίες και Θεσμικοί Μετασχηματισμοί, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Κομοτηνή,1996.
- Δαγτόγλου (Π.Δ.), Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Τ.Α', Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.
- Δεληγιάννης, Ι, Οικογενειακό Δίκαιο, Εισαγωγή/Σύσταση Γάμου, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1986.
- Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, Η Συνταγματική Προστασία του Ανθρώπου από την Ιδιωτική Εξουσία (Συμβολή στο πρόβλημα της «τριπενέργειας»), Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήναι-Κομοτηνή 1981-2.
- Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, Συνταγματικά Δικαιώματα Γενικό Μέρος-Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου Τόμος Γ'- Ημίτομος Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα- Κομοτηνή, 2005.
- Μαυριάς Κ., Το Συνταγματικό Δικαίωμα Ιδιωτικού Βίου, Αντ. Ν Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1982
- Παπαχρίστου Κ. Θανάσης, Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου, 2^η Έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998.
- Χρυσόγονος Χ. Κώστας, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαίματα, 2^η Έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002.

2. ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ (INTERNET SITES)

- <http://www.law.uoa.gr/~adimitrop/>
- <http://www.lib.uoa.gr/>
- <http://www.elexica.com/>
- <http://www.lawnet.gr/>
- <http://www.findlaw.com/>